

Конспект лекцій з дисципліни «Загальна та вікова психологія»

Розділ 1. Загальна психологія

Тема 1. Базові поняття сучасної психології

Термін психологія походить від грецьк. *psyche* – душа і *logos* – слово, вчення, що означає «наука про душу». Сучасна психологія – це наука прозакономірності та механізми виникнення, розвитку і функціонування психіки якособливої форми життєдіяльності. Предметом психології є закономірності розвитку і проявів психічних явищ, фактів та механізмів.

Психічні явища – це своєрідні суб'єктивні переживання, суб'єктивні образи відображуваних у свідомості явищ реальної дійсності, це внутрішній світ людини в усій його повноті й різноманітності.

Психічне життя людини охоплює її пізнавальну діяльність (відчуття, сприймання, пам'ять, мислення, уяву, мовлення, увагу), емоційно-вольову (різноманітні почуття, емоції, переживання, вольові якості). Особливу групу психічних явищ складають індивідуально-психологічні властивості особистості – здібності, темперамент, характер та її психічні стани – піднесеність, пригніченість, схвильованість, байдужість та ін.

Психіка – це здатність мозку відображати об'єктивну дійсність у формі відчуттів, уявлень, думок та інших суб'єктивних образів об'єктивного світу.

Основні функції психіки:

Відображення

Регуляція поведінки і діяльності

Джерела психологічних знань:

Народна психологія складалась упродовж тисячоліть, вона знайшла відображення в народних казках, міфах, прислів'ях, приказках тощо. У сучасних умовах має обмежену сферу використання.

У життєвій психології реалізується організуюча функція психологічних знань, втілюються надбання народної, релігійної та наукової психології. У сучасних умовах має обмежену сферу використання.

Релігійна психологія значною мірою впливає на формування духовних цінностей усієї історії цивілізації. На засадах релігійної психології виховується значна частина людства. У сучасних умовах має обмежену сферу використання.

Наукова психологія передбачає не лише якісний та кількісний опис психічного явища, а й розкриття його природи, закономірностей розвитку, перебігу, побудови та функціонування, виявлення психічного механізму, що стоїть за ним. Результатом наукового вивчення психічних явищ та фактів є нові поняття, якими узагальнюються та фіксуються особливості, закономірності, закони психіки.

Основні етапи становлення та розвитку психології як науки

Психологія як наука про душу

Існувала ще до нашої ери. Усі незрозумілі явища в житті людини намагалися пояснити існуванням душі (Сократ, Демокріт, Платон, Арістотель)

Психологія як наука про свідомість

Виникає в XVII ст. у зв'язку з розвитком природничих наук. Свідомість розуміли як здатність мислити, відчувати, бажати (Р.Декарт, Г.Гельмгольц, В.Вундт)

Психологія як наука про поведінку

Виникає на початку ХХ ст. Завдання психології – спостереження та аналіз поведінки, вчинків, реакцій індивіда. Внутрішній світ людини як предмет дослідження ігнорується (Дж. Уотсон, Е. Торндайк, Б. Скіннер та ін.)

Психологія як наука, що вивчає факти, закономірності та механізми психіки і поведінки

Сучасний стан розвитку психологічної науки (Л.С. Виготський, С.Л. Рубінштейн, О.М. Леонтьєв, Г.С. Костюк, К.К. Платонов, Г. Айзенк, Е. Еріксон та ін.)

Психологія як наука про несвідоме

Виникає на початку ХХ ст. Завдання психології – аналіз неусвідомлюваних психічних явищ, усвідомлення і переоцінка переживань, які були витіснені в підсвідомість (З. Фрейд, К. Юнг, А. Адлер, Е. Берн, К. Горні та ін.)

Роком народження психології як самостійної науки звичайно вважають

1879 рік – час відкриття видатним німецьким психологом В. Вундтом у

Лейпцигу першої психологічної лабораторії, тобто початок використання експерименту як методу отримання психологічного знання. У 1885 році видатний російський вчений В. М. Бехтерев організував лабораторію експериментальної психології в клініці Казанського університету, а в 1908 році – Психоневрологічний інститут в Санкт-Петербурзькому університеті.

Сучасний етап розвитку психологічної науки характеризується

різноманітністю підходів і шкіл, проте найбільш потужними та впливовими є такі:

Принципи сучасної психології

Принцип - це підхід дослідника до об'єкта пізнання. Принципи психології відкривають можливість наукового вивчення психіки за умови використання спеціальних методів пізнання та формування складної психічної діяльності.

Принцип детермінізму використовується для розкриття причин виникнення психіки у філогенезі та онтогенезі, закономірної зумовленості психічних явищ, психічної діяльності та психічних властивостей людини.

За принципом відображення всі психічні функції за своєю природою є відображувальними. Психічне відображення має сигнальний характер.

Сигнальність – фундаментальна властивість психічного. Вона характеризується високою вибірковістю та випереджуваністю.

Принцип єдності психіки та діяльності конкретизує принципи детермінізму та відображення. За цим принципом психіка та діяльність не тотожні, але й не протилежні. Вони утворюють єдність. Психіка виступає як внутрішній, ідеальний план діяльності людини.

У принципі розвитку психіки об'єктивно виявляються і реалізуються детермінація поведінки, зв'язок психіки та діяльності. За цим принципом кожному рівневі детермінації притаманний свій тип розвитку. Принцип розвитку психіки дає змогу адекватно розуміти психіку, розглядати її не як щось статичне, а як процес і результат розвитку на різних етапах становлення особистості.

За системно-структурним принципом психіка є складною системою взаємопов'язаних елементів. Психіка виступає при цьому як особлива відкрита система зі зворотними зв'язками.

Методи наукової психології

Метод спостереження полягає в тому, що експериментатор збирає інформацію, не втручаючись у процес. Для наукового спостереження характерні переходи від опису фактів до пояснення їхньої суті.

Експеримент є одним із основних методів психології. Особливість його полягає в тому, що дослідник сам створює умови, за яких досліджуване явище виявляється неодмінно й закономірно.

Лабораторний експеримент здійснюється із застосуванням спеціально розроблених експериментальних матеріалів. Часто скеровується на вивчення цілісної діяльності людини.

Природний експеримент зберігає зміст звичайної діяльності людини, але створюються умови, за яких обов'язково виявляється досліджуване психічне явище.

Констатуючий експеримент – це експеримент, скерований на виявлення рівня тих чи інших особливостей психічного розвитку безпосередньо до моменту проведення дослідження.

Формуючий експеримент – це експеримент, скерований на вивчення психічного явища безпосередньо у процесі активного формування тих чи інших психічних особливостей.

Методи опитування передбачають одержання даних зі слів піддослідного. Ці методи застосовують, коли потрібно з'ясувати рівень розуміння піддослідним життєвих ситуацій, завдань, уживаних у навчанні та практичній діяльності, або коли потрібна інформація про інтереси, погляди, потреби, почуття, мотиви діяльності людини.

Опитування може бути усним та письмовим.

Запитання, що використовуються в опитуванні, можуть бути закритого та відкритого типів.

Опитувальники та анкети дають змогу зібрати письмовий фактичний матеріал, що стосується характеру, змісту та спрямованості думок, оцінок, настроїв людини. Анкети відрізняються від опитувальників тим, що передбачають використання деяких біографічних фактів.

Бесіда – це цілеспрямована розмова з піддослідним з метою з'ясування уявлення або розуміння ним явищ природи та суспільства, наукових питань, переконань, причин та наслідків тощо.

Інтерв'ю розглядається як один із варіантів бесіди, який виявляє думки, погляди, факти з життя піддослідного, його ставлення до політичних ситуацій, соціальних явищ тощо.

Тест – це стандартизоване випробування, яке передбачає використання запитань чи завдань закритого типу. Психологічні тести становлять собою певну систему завдань, надійність яких випробується на певних вікових, професійних, соціальних групах, оцінюється та стандартизується за допомогою спеціального математичного (кореляційного, факторного та ін.) аналізу. Розрізняють тести для визначення інтелектуальних здібностей, рівня розумового розвитку особистості та тести успішності.

Метод аналізу продуктів діяльності ґрунтується на тому, що в результатах праці людини виявляються її знання, вміння та навички, здібності, риси характеру. Продукти діяльності дають можливість побачити різноманітні психічні якості та властивості особистості, рівень її розвитку.

Проективні методи передбачають відповідь піддослідного, яка з'являється внаслідок споглядання ним нечітких, неоднозначних стимулів.

Тема 2. Психічні процеси та стани.

Класифікація психічних явищ

Усі психічні явища діляться на три групи:

- психічні процеси;
- психічні стани;
- психічні властивості особистості.

Психічний процес - це акт психічної діяльності, що має свій об'єкт відбитка і свою регуляційну функцію.

Психічний відбиток - це формування образу тих умов, у яких здійснюється дана діяльність. Психічні процеси - це орієнтовно-регулюючі компоненти діяльності.

Психічні процеси підрозділяються на пізнавальні (відчуття, сприйняття, мислення, пам'ять і уява), емоційні і вольові.

Уся психічна діяльність людини - це сукупність пізнавальних, вольових і емоційних процесів.

Психічний стан - це своєрідність психічної діяльності, обумовлена її змістом і ставленням людини до цього змісту.

Психічні стани є стійкою інтеграцією всіх психічних проявів людини при певній його взаємодії з дійсністю. Психічні стани виявляються в загальній організованості психіки.

Психічний стан - це загальний функціональний рівень психічної активності в залежності від умов діяльності людини і її особистісних особливостей.

Психічні стани можуть бути короткочасними, ситуативними і стійкими, особистісними.

Усі психічні стани підрозділяються на чотири види:

- Мотиваційні (бажання, прагнення, інтереси, потяги, пристрасті).
- Емоційні (емоційний тон відчуттів, емоційний відгук на явища дійсності, настрої, конфліктні емоційні стани - стрес, афект, фрустрація).
- Вольові стани - ініціативності, цілеспрямованості, рішучості, наполегливості (їхня класифікація пов'язана зі структурою складної вольової дії).
- Стани різних рівнів організованості свідомості (вони виявляються в різних рівнях уважності).

Система психічних явищ

Психічні процеси – цілісні акти психічної діяльності, що відрізняються відображувальною і регуляційною специфікою.

Пізнавальні. Відчуття, сприйняття, мислення, уява, пам'ять.

Емоційні, вольові. Психічні стани, психічні властивості поточна своєрідність психічної діяльності (психічних процесів), типова для індивіда своєрідність його психічної діяльності обумовлена змістом (об'єктом) діяльності і його особистісною значимістю.

Темперамент. Індивідуальні особливості психічної діяльності, обумовлені уродженими властивостями.

Мотиваційні. Обумовлені типом вищої нервової діяльності, актуалізовані потреби.

Емоційні. Ієрархія потреб і стійких мотивів поведінки, ціннісних орієнтацій, емоційний тон відчуттів, емоційний відгук, настрої, стрес, афект, фрустрація.

Характер. Узагальнені способи поведінки, тип адаптації до середовища, ініціативність, рішучість, цілеспрямованість, наполегливість та інші.

Рівні організованості. Психофізіологічні регуляційні здатності психічної діяльності, можливості, що виявляються у конкретних видах діяльності.

Регуляція діяльності

Психічні властивості особистості - типові для даної людини особливості його психіки.

До психічних властивостей особистості відносяться:

- темперамент;
- спрямованість;
- здатності;

- характер.

Особистість - індивід, включений у суспільні відносини, це соціальна якість людини, тоді як індивід - це окремий представник біологічного роду *homo sapiens* (таким є новонароджений).

Кожна особистість має неповторні сполучення психічних особливостей - психічний склад; це і складає її індивідуальність.

Поняття "людина" більш широке, ніж поняття "особистість". Воно містить у собі і поняття "індивід", і поняття "особистість".

Психічні процеси, стани і властивості людини - це єдиний прояв його психіки. І вихідним психічним утворенням, що виявляється й у властивостях особистості, і в різних психічних станах, є психічні процеси.

Будова і функції нервової системи

Психіка є продуктом діяльності кори великих півкуль головного мозку. Ця діяльність називається вищою нервовою діяльністю. Відкриті І. М. Сеченовим і І. П. Павловим і їхніми послідовниками принципи і закони вищої нервової діяльності є природничою основою сучасної психології. Pozнайомимося з будовою і функцією нервової системи.

Уся нервова система ділиться на центральну і периферичну. До центральної нервової системи відноситься головний і спинний мозок. Від них по всьому тілу розходяться нервові волокна - периферична нервова система. Вона з'єднує мозок з органами почуттів і з виконавчими органами - м'язами і залозами.

Всі живі організми мають здатність реагувати на фізичні і хімічні зміни в навколишньому середовищі.

Стимули зовнішнього середовища (світло, звук, запах, доторкання і т. п.) перетворюються спеціальними клітинами (рецепторами) у нервові імпульси - серію електричних і хімічних змін у нервовому волокні. Нервові імпульси передаються аферентними нервовими волокнами у спинний і головний мозок. Тут виробляються відповідні командні імпульси, що передаються моторними (еферентними) нервовими волокнами до виконавчих органів (м'язів, залоз). Ці виконавчі органи називаються ефекторами.

Основна функція нервової системи - інтеграція зовнішнього впливу з відповідною пристосувальною реакцією організму.

Структурною одиницею нервової системи є нервова клітина - нейрон. Він складається з тіла клітки, ядра, розгалужених відростків - дендритів - по ним нервові імпульси йдуть до тіла клітини - і одного довгих відростків - аксону - по ньому нервовий імпульс проходить від тіла клітини до інших клітин або ефекторів.

Відростки двох сусідніх нейронів з'єднуються особливим утворенням - синапсом. Він відіграє істотну роль у фільтрації нервових імпульсів: пропускає одні імпульси і затримує інші. Нейрони зв'язані один з одним і здійснюють об'єднану діяльність.

Центральна нервова система складається з головного і спинного мозку. Головний мозок підрозділяється на стовбур мозку і передній мозок. Стовбур мозку складається з довгастого мозку і середнього мозку. Передній мозок підрозділяється на проміжний і кінцевий.

Усі відділи мозку мають свої функції. Так, проміжний мозок складається з гіпоталамусу - центру емоцій і вітальних потреб (голоду, спраги, лібідо), лімбічної системи (що відає емоційно-імпульсивною поведінкою) і таламуса (здійснює фільтрацію і первинну обробку почуттєвої інформації).

У людини особливо розвинута кора великих півкуль - орган вищих психічних функцій. Вона має товщину 3-4 мм, а загальна площа її в середньому дорівнює 0,25 кв. м.

Кора складається із шести шарів. Клітки кори мозку зв'язані між собою. Їх нараховується біля 15 мільярдів. Різні нейрони кори мають свою специфічну функцію.

Одна група нейронів виконує функцію аналізу (дроблення, розчленовування нервового імпульсу), інша група здійснює синтез, об'єднує імпульси, що йдуть від різних органів почуттів і відділів мозку (асоціативні нейрони). Існує система нейронів, що утримує сліди від колишніх впливів і здійснює зіставлення нових впливів із наявними слідами.

По особливостях мікроскопічної будівлі всю кору мозку поділяють на декілька десятків структурних одиниць - полів, а по розташуванню його частин - на чотири частки: потиличну, скроневу, тім'яну і лобову.

Кора головного мозку людини є цілісно працюючим органом, хоча окремі її частини (області) функціонально спеціалізовані (наприклад, потилична область кори здійснює складні зорові функції, лобово-скронева – мовні, скронева - слухові). Найбільша частина рухової зони кори головного мозку людини зв'язана з регуляцією руху органу праці (руки) і органів мови.

Усі відділи кори мозку взаємозалежні; вони з'єднані і з відділами мозку, що лежать нижче, які здійснюють найважливіші життєві функції. Підкіркові утворення, регулюючи уроджену безумовну-рефлекторну діяльність, є областю тих процесів, що суб'єктивно відчуються у вигляді емоцій (вони, за виразом І. П. Павлова, є "джерелом сили для клітин кори").

У мозку людини є всі ті структури, що виникали на різних етапах еволюції живих організмів. Вони містять у собі "досвід", накопичений у процесі всього еволюційного розвитку. Це свідчить про загальне походження людини і тварин.

Тема 3. Особистість.

Основні підходи до вивчення особистості

У сучасній психології виділяють сім основних підходів до вивчення особистості. Кожен підхід має свою теорію, свої уявлення про властивості та структуру особистості, свої методи їх вимірювання. Можна запропонувати лише деякий схематичне визначення особистості: Особистість - це багатовимірна і багаторівнева система психологічних характеристик, які забезпечують індивідуальне своєрідність, тимчасову і ситуативну стійкість поведінки людини. Теорія особистості - це сукупність гіпотез, або припущень про природу і механізми розвитку особистості. Основні питання, на які повинна відповісти теорія особистості, полягають в наступному:

- 1) чи є головні джерела розвитку особистості вродженими чи набутими?
- 2) який віковий період є для особистості найбільш вирішальним?
- 3) які процеси є домінуючими в структурі особистості - свідомі (раціональні) або ж несвідомі (ірраціональні)?
- 4) чи володіє особистість свободою волі, і в якій мірі людина здійснює контроль над своєю поведінкою, або ж його поведінка повністю детерміновано факторами, які знаходяться за межами його свідомості?
- 5) чи є особистий (внутрішній) світ людини суб'єктивним, або внутрішній світ об'єктивний і може бути виявлений за допомогою об'єктивних методів? На перший з цих питань існує п'ять різних відповідей.

Головним джерелом розвитку особистості є:

- 1) вроджені біологічні фактори - інстинкти, вроджені тенденції;
- 2) вроджені психологічні чинники (ідеї, архетипи);
- 3) середовищні, соціальні фактори (виховання, навчання);
- 4) взаємодія вроджених і набутих чинників;
- 5) суб'єктно-об'єктне взаємодія (діяльні фактори).

На друге питання вчені психологи дають три різних відповіді. Найбільш вирішальним віковим періодом у розвитку особистості є:

- 1) період дитинства;
- 2) період дитинства і юнацтва;
- 3) формування особистості і особистісні зміни відбуваються протягом усього життя

людино.

На третє питання існує також три відповіді. У структурі особистості домінують:

- 1) несвідоме;
- 2) свідоме;
- 3) можуть домінувати і ті і інші процеси в залежності від типу поведінки.

На питання про свободу волі думки психологів поділяються на три категорії, а саме, особистість має:

- 1) повне право вільно волі;
- 2) обмеженою свободою волі;
- 3) особистісні процеси повністю детерміновані.

І, нарешті, по п'ятому питанню фахівці-психологи також діляться на три табори. На їхню думку, внутрішній світ особистості:

- 1) повністю суб'єктивний;
- 2) частково суб'єктивний і частково об'єктивний;
- 3) повністю об'єктивний.

Отже, особистість - це багатовимірна система властивостей. Зазвичай виділяють три рівні аналіз особистості як психологічного утворення: 1) властивості окремих "елементів" особистості; 2) компоненти, "блоки" особистості; 3) властивості цілісної особистості. Співвідношення властивостей і блоків особистості всіх трьох рівнів називають "структурою особистості". Деякі теорії, а іноді і різні автори в рамках однієї і тієї ж теорії, звертають увагу не на всі рівні, а переважно на один з них. Назва елементів і блоків особистості сильно варіює від автора до автора. Окремі властивості часто називають: характеристиками, рисами, диспозиціями, особливостями характеру, якостями, діментами, факторами особистості. Блоки - компонентами, сферами, інстанціями, аспектами, підструктурами. Кожна теорія дозволяє побудувати одну або кілька структурних моделей особистості. Більшість моделей є поки чисто умоглядними, і лише деякі, в основному диспозиційного, побудовані з використанням сучасних математичних методів.

На сьогодні основними підходами є такі:

- психодинамічний;
- психоаналітичний;
- гуманістичний;
- когнітивний;
- поведінковий;
- суб'єктно-діяльнісний;
- диспозиційний

Розділ 2. Вікова психологія

Тема 4. Періодизація розвитку особистості

Закономірності розвитку дитини за Л. С. Виготським

Відомий психолог Л. С. Виготський (1896-1934) встановив чотири основні закономірності, або особливості дитячого розвитку:

Циклічність. Розвиток має складну організацію в часі, темп і зміст розвитку змінюються впродовж дитинства. Піднесення, інтенсивний розвиток змінюються уповільненням, згасанням. Цінність місяця в житті дитини визначається тим, яке місце він займає в циклах розвитку: місяць у дитинстві не тотожний місяцю в підлітковому віці.

Нерівномірність розвитку. Різні якості особистості, зокрема психічні функції, розвиваються нерівномірно. Є періоди, коли функція домінує, зокрема, це період її найбільш інтенсивного, оптимального розвитку, а інші функції опиняються на периферії свідомості і залежать від визначальної функції. Кожен новий віковий період

характеризується перебудовою міжфункціональних зв'язків – щоразу домінує інша функція.

За Виготським, *рушійна сила (чинник) психічного розвитку – це навчання*. Не кожне навчання виконує роль рушійної сили розвитку, може трапитися і таке, що воно виявиться даремним або навіть загальмує розвиток. Щоб навчання було розвивальним, воно повинно орієнтуватися не на завершені вже цикли розвитку, а на ті, що виникають, на зону найближчого розвитку дитини. *Зону найближчого розумового розвитку* Виготський визначає як різницю, «відстань» між рівнем актуального розвитку дитини і рівнем її потенційного розвитку. Рівень складності завдань, що їх вирішує дитина самостійно, визначає актуальний рівень розвитку. Рівень складності завдань, що їх вирішує під керівництвом дорослого, визначає потенційний рівень. У зоні найближчого розвитку є психічний процес, що формується у спільній діяльності дитини і дорослого; після завершення етапу становлення він стає формою актуального розвитку самої дитини.

Лев Виготський поділяє періоди розвитку дитини відповідно до психологічного віку, який визначається до початку кожного вікового періоду соціальною ситуацією розвитку – своєрідним, специфічним для даного віку, особливим ставленням дитини до навколишнього середовища, способом життя дитини, її «соціальним буттям».

Дедалі накопичуючись, психологічні новоутворення – продукти вікового розвитку і водночас передумови подальшого розвитку – поступово заходять у суперечність зі старою соціальною ситуацією розвитку, ведуть до її зламу і побудови нових взаємин, які відкривають нові можливості для розвитку дитини в наступному віковому періоді. Так відбувається зміна психологічних вікових груп. Л. Виготський розрізняв два типи вікових періодів, що змінюють один одного, — стабільні і критичні (кризи).

Періодизація, запропонована Виготським, включає такі періоди:

- криза новонародженості;
- дитинство (від 2-х місяців до 1-го року);
- криза 1-го року;
- раннє дитинство (від 1-го року до 3-х років);
- криза 3-х років;
- дошкільний вік (від 3-х до 7-ми років);
- криза 7-ми років;
- шкільний вік (від 8-ми до 12-ти років);
- криза 13-ти років;
- пубертатний вік (від 14 до 17-ти років);
- криза 17-ти років.

Періодизація вікового розвитку Д. Б. Ельконіна

У рамках діяльної теорії було виконано багато досліджень зовнішньої та внутрішньої діяльності, умов їх взаємопереходу, закономірностей процесу інтеріоризації та екстеріоризації, що призвело, врешті-решт, до логічного запитання про те, для чого дитина виконує предметні дії.

Відповідаючи на це запитання, Д.Б. Ельконін обґрунтував положення про те, що в процесі розвитку дитини спочатку відбувається засвоєння мотиваційної сторони діяльності, а вже потім операційно-технічної. Він відкрив закон чергування, періодичності різних типів діяльності: орієнтації в сфері відносин та орієнтації в способах вживання предметів, які йдуть одна за одною. Кожного разу між ними виникають суперечності, які і є чинником розвитку.

Розвиваючи ідеї Л.С. Виготського, Д.Б. Ельконін запропонував розглядати кожен психологічний вік на підставі таких основних критеріїв, як соціальна ситуація розвитку, провідний тип діяльності, основні новоутворення розвитку та кризи.

Кожен вік характеризується своєрідною, специфічною для нього соціальною ситуацією розвитку, яка -є, за висловом Л.С. Виготського, висхідним моментом для всіх

динамічних змін, які відбуваються в розвитку протягом даного періоду. Вона визначає ті форми і той шлях, йдучи по якому, дитина набуває нових якостей особистості, беручи їх з середовища, де соціальне стає індивідуальним. З життям дитини в даній соціальній ситуації виникає провідний тип діяльності. В ній розвиваються новоутворення, властиві для даного віку, які приходять в суперечність зі старою соціальною ситуацією розвитку, руйнують її та будують нову, яка, в свою чергу, відкриває нові можливості для психічного розвитку дитини в наступному віковому періоді. Така перебудова соціальної ситуації розвитку і складає основний зміст критичних періодів.

Хронологічно вікові кризи визначаються межами стабільних періодів: криза новонародженого (до 1 міс.), криза одного року, криза трьох років, криза семи років, підліткова криза (11 — 12 років), юнацька криза.

За Д.Б. Ельконіним дитинство ділиться на 7 періодів:

1. вік немовляти — до 1 року;
2. раннє дитинство — 1—3 роки;
3. молодший і середній дошкільний вік — 3—4—5 років;
4. старший дошкільний вік — 4 (5—6) 7 років;
5. молодший шкільний вік — 6 (7—10) 11 років;
6. підлітковий вік — 10(11—13) 14 років;
7. ранній юнацький вік — 13 (14—16) 17 років.

Весь процес дитячого розвитку ділиться на 3 етапи: 1) дошкільне дитинство (0—6) 7 років; 2) молодший шкільний вік (6—11 років); 3) середній і старший шкільний вік (12—17 років).

Кожен з етапів складається з двох періодів, які відкриваються міжособистісним спілкуванням як провідним типом активності, яка спрямована на розвиток особистості дитини, і завершується предметною діяльністю, пов'язаною з інтелектуальним розвитком, формуванням знань, умінь і навичок та реалізацією операційно-технічних можливостей дитини.

Перехід від одного етапу до іншого супроводжується кризами, тобто невідповідністю між рівнем досягнутого особистісного розвитку і операційно-технічними можливостями дитини. 3 роки і 11 років — це кризи відносин, за ними виникає орієнтація в людських відносинах. 1 рік і 7 років знаменуються кризами світогляду, які відкривають орієнтацію в світі речей.

Періодизація розвитку особистості за Е.Еріксоном

Ерік Еріксон був послідовником З.Фрейда. Він зміг розширити психоаналітичну теорію і вийти за її рамки завдяки тому, що почав розглядати розвиток дитини в ширшій системі соціальних відносин.

На думку Е.Еріксона, розвиток особистості за своїм змістом визначається тим, що суспільство очікує від людини, які цінності та ідеали їй пропонує, які завдання ставить перед нею на різних вікових етапах. Разом з тим, послідовність стадій розвитку дитини залежить від "біологічного начала". Дитина у процесі дозрівання проходить низку стадій. На кожній з них вона набуває певної якості (особистісне новоутворення), яке фіксується в структурі особистості та зберігається у наступні періоди життя.

До 17 років відбувається повільний, поступовий розвиток центрального утворення - ідентичності особистості. Ідентичність - психосоціальна тотожність - дозволяє особистості приймати себе у всьому багатстві своїх відносин з навколишнім світом і визначає її систему цінностей, ідеали, життєві плани, потреби, соціальні ролі з відповідними формами поведінки. Особистість розвивається завдяки включенню в різні соціальні спільноти (націю, соціальний клас, професійну групу тощо) і переживанню свого нерозривного зв'язку з ними. Ідентичність - умова психічного здоров'я: якщо вона не складеться, людина не знаходить себе, свого місця в суспільстві, виявляється "втраченою".

До юнацького віку, коли ідентичність формується остаточно, дитина проходить через низку ідентифікацій - ототожнення себе з батьками, хлопчиками чи дівчатками (статева ідентифікація) тощо.

Важливим моментом періодизації за Е.Еріксоном є наявність криз - "поворотних пунктів", моментів вибору між прогресом і регресом. У кожній особистісній рисі, яка з'являється у певному віці, міститься глибинне ставлення людини до світу і до самої себе. Це ставлення може бути позитивним, пов'язаним з прогресивним розвитком особистості, і негативним, що викликає негативні зрушення в розвитку, регрес. Дитині і дорослій людині доводиться вибирати одне з двох полярних ставлень - довіра чи недовіра до світу, ініціативу чи пасивність, компетентність чи неповноцінність тощо. Коли вибір зроблено і позитивна якість закріплена, протилежний полюс ставлення продовжує відкрито існувати і може виявитися значно пізніше, коли доросла людина зіткнеться з серйозними життєвими невдачами (табл.).

Таблиця

Стадії Розвитку	Область 1 Полярні якості соціальних особистості відносин		Результат прогресивного розвитку
1. Період немовляти (0-1)	Мати чи особа, яка її заміщує	Довіра до світу - недовіра до світу	Енергія та життєва радість
2. Раннє дитинство (1-3)	Батьки	Самостійність - сором, сумніви	Незалежність
3. Дитинство (3-6)	Батьки, брати, сестри	Ініціатива - пасивність, провина	Цілеспрямованість
4. Шкільний вік (6-12)	Школа, сусіди	Компетентність-неповноцінність	Оволодіння знаннями і вміннями
5. Підлітковий вік та юність (12-20)	Групи ровесників	Ідентичність особистості - невизнання	Самовизначення, відданість, вірність
6. Рання зрілість (20-25)	Друзі, кохані	Близькість - ізоляція	Співробітництво, кохання

7. Середній вік (25-65)	Професія, рідний дім	Продуктивність - застій	Творчість і турботи
8. Пізня зрілість (після 65)	Людство, близькі	Цілісність особистості - відчай	Мудрість